העימות הדתי-חילוני — הלקח לישראל (ב)

ארווין בירנבאום

אסור לנשוך את היד שמאכילה אותך

תנאי מוקדם לדיאלוג מועיל בין החילוני לדתי בכל המדינות הדמוקרטיות הוא קבלה ללא תנאי של המדינה על־ידי הדת. כלומר, מותר להטיל ספק ולמתוח ביקורת על המדיניות, אבל לא על זכות הקיום והריבונות של המדינה. חשיבות דומה יש לקבלת העקרונות הדמוקרטיים המאפשרים, בין השאר, ביטוי חופשי של מגוון דעות, וכפי שניסח זאת בלונדל — "פיתוח מדיניות חברתית חדשה, המבוססת על צדקה ורחמים יותר מאשר על כבוד לסמכות.

עמי כץ מגוש עציון, יהודי חרדי, אומר:

"מטריד אותי שברוב בתי הכנסת החרדיים לא מתפללים את 'התפילה למען כוחות הביטחון שלנו', שחרדים המתגייסים לצבא מגורשים מבתיהם, ושביום הזיכרון לחללי צה"ל לא מציינים את אלה שנפלו בעת מילוי תפקידם למען המדינה". הוא חושב, ש"ברגע שהחרדים יבינו שהם לא יכולים לחיות כאן בלי מחויבויות, המצב ייפתר" (ידיעות אחרונות, 12 במאי, 1998).

עמי כץ נחשב לחריג בקהילה החרדית, שרבים מחבריה אינם מסכימים לזכותה של מדינת ישראל להתקיים, מכיוון שהוקמה בידי אדם ולא בהתערבות אלוהית גלויה. הם מזלזלים בסמליה הלאומיים, כגון הדגל וההמנון, מפריעים במתכוון לאירועים לאומיים, כיום העצמאות או יום הזיכרון לחללי צה"ל, מתייחסים למוסדות הרשמיים של המדינה, כגון בתי המשפט, כאילו מדינת ישראל היא מדינה נוספת שבה יהודים נאלצים לסבול גלות כואבת ובזים לכוחות הביטחון שלה.

האשמת הגורם החרדי בכך שהוא נושך את היד שמאכילה אותו מבוססת על מקרים בודדים ולא מייצגים שעוררו את זעמו של הציבור החילוני. דבר מעין זה קורה כאשר חייל ישראלי המשרת בצבא נשוי לאישה שאינה יהודייה. "מותר לו לשרת בצבא הישראלי, אבל היא אינה יכולה לקבל אזרחות ישראלית". לפיכך, אין היא זכאית לביטוח רפואי, ללימודי עברית באולפן, או לכל שירות חברתי אחר. החייל נותן את מאודו למדינה, אולם אינו יכול לקבל תמורה בשל פסיקה דתית, בעוד שדתיים רבים אינם נותנים דבר למדינה ומקבלים הכל. היום יש בארץ 125 עולים חדשים ממדינות הגוש המזרחי הנמצאים במצב כזה (ידיעות אחרונות, 22 ביולי, 1998).

מצב מתסיס לא פחות התעורר בעקבות מקרים טרגיים של עולים חדשים שנהרגו במדי צה"ל, אך לא זכו להלוויה יהודית בעטייה של אם לא יהודייה. מקובל מאוד למות למען המדינה היהודית, אבל קבורה יהודית מעוררת התנגדות וצעקה מצד המתנגדים. ניתוח אירועים אלה על רקע הנוכחות של גורם דתי, שמנקודת מבט חילונית אינו נותן דבר ומקבל הכל, הופך אותם למרגיזים יותר מבחינתם של החילונים.

ניסיון של מדינות אחרות מוכיח, כי קבוצה דתית המתעקשת להתריס כלפי המדינה גורמת לנזק כללי לשלמות הדת בעיני כלל הציבור ואינה מאפשרת התפייסות.

צריך להדגיש שהדת היא זו שנפגעת, לא הקבוצה הדתית. האלאס מציין במאמרו השנון (1958) שההתנגדות לשלטון הכנסייה בצרפת טופחה על־ידי ניסיונות הכנסייה לקבל פטור מחובות כלכליים ואחרים, שלהם מחויב

ארווין בירנבאום הוא מוסמך הסמינר התיאולוגי היהודי בניו־יורק. היה פרופסור־חבר בסיטי קולג' של ניו־יורק ומרצה באוניברסיטת חיפה. זה 20 שנה שפרופ' **בירנבאום** הוא רב קהילת **בית ישראל** בנתניה. מבין ספריו הנוגעים לעניינו של מאמר זה: The Politics of Compromise: State and Religion in Israel, 1970. זהו חלקו השני של המאמר. הביבליוגרפיה למאמר הופיעה בגיליון **נתיב** הקודם.

האזרח הרגיל, במקביל לניצול מוסדות המדינה (בתקופה הפיאודלית המוקדמת) וסחיטתם לטובת שלטון הכנסייה.

דוגמאות ממדינות דמוקרטיות מוכיחות, שבמקרה הטוב מרוויח הגורם הדתי מבחינה חומרית שנה, ואולי עשר שנים, של הקצאת תקציב נוספת או תמיכה כספית במוסדות דת, אך כל ניצחון חומרי גורר אחריו הפסד רוחני. המחנה הדתי בישראל יכול ללמוד מן המדינות שנהגו באותה דרך על הצורך בארגון מחדש של סדר העדיפויות שלו כדי להחזיר את הדת אל לבו של הציבור היהודי.

הקול הנבואי האמיתי: קריאה לפעולה חברתית

חילוני הישראלי המשכיל מכיר את התנ"ך די הצורך לזכור את התוכחה הנבואית: "למה לי רוב זבחיכם [...] למדו היטב דרשו משפט אשרו חמוץ שפטו יתום ריבו אלמנה" (ישעיהו א', י"א-י"ז). הנביא קורא לפעולה חברתית בראש סדר העדיפויות.

הדימוי שמציג הממסד הדתי בישראל מנוגד לאידיאל הנבואי, לעתים ברמה שמדהימה את הישראלי הממוצע. עניין זה מומחש בעמדתו הבלתי מתפשרת של הרב עובדיה יוסף ועשרות אלפי החרדים שהפגינו לטובת אריה דרעי, שהורשע בבית משפט. מקרה כזה גורם לחילוני לחשוב שהגורם הדתי לא יחסוך שום מאמץ בדבקותו בפרטי הכשרות ובשמירת השבת, אולם יעשה מעט או לא כלום בעניין של צדק חברתי.

אחת הביקורות הנוקבות ביותר כנגד הכנסייה במאה שעברה היתה שהיא לא הצליחה, עד למינויו של ליאו ה-13 לאפיפיור (1878-1909), לפתור את הבעיות החברתיות של מעמד הפועלים התעשייתי החדש (האלאס, 1958). בקריאה המפורסמת של האפיפיור, הידועה בשם **רארום נובארום** (Rerum Novarum), האפיפיור "הדגיש את חובת הנוצרים להעניק כל תמיכה לתנועות הפועלות לשיפור מעמדו של הפועל במסגרת מערכת הרכוש הפרטי... ליאו נתן את דעתו גם על היסודות הרציונאליים של הקתוליות" (איסטון, עמ' 659).

באופן דומה, התיאולוגים הפרוטסטנטים הבולטים של המאה ה-20, קארל בארת' (Barth), פול טיליך (Tillich) וריינהולד ניבור (Niebuhr), הקדישו תשומת לב רבה לשאלות החברתיות ולחובתו של הנוצרי להשתדל לשפר את מעמד שכנו (שם. עמ' 885).

השינוי שחל בכנסייה הקתולית הפורמליסטית והקשוחה במחצית השנייה של המאה העשרים היה מדהים, לא רק בהדגשתו את המחויבות החברתית, אלא גם בהבלטתו את תיקון הליתורגיה. נכחתי במיסה גדולה בכנסייה קתולית פורמלית למדי, בדרום ספרד, שבה מקהלה לבושה במכנסי ג'ינס שרה בליווי של נגן גיטרה והמאמינים שרו את המזמורים בקצב הרוק. בכל אופן, לשינוי המשמעותי ביותר, שהשפיע אפילו על האמונה הבסיסית, אחראית החקיקה של מועצת הוותיקן השנייה (1962-1965). בחקיקה זו, הכנסייה "מכחישה בנחרצות את האחריות הקולקטיבית של יהודים בכל הדורות לצליבה" ומשנה היבטים מסוימים של הליטורגיה שלה, בניגוד מוחלט

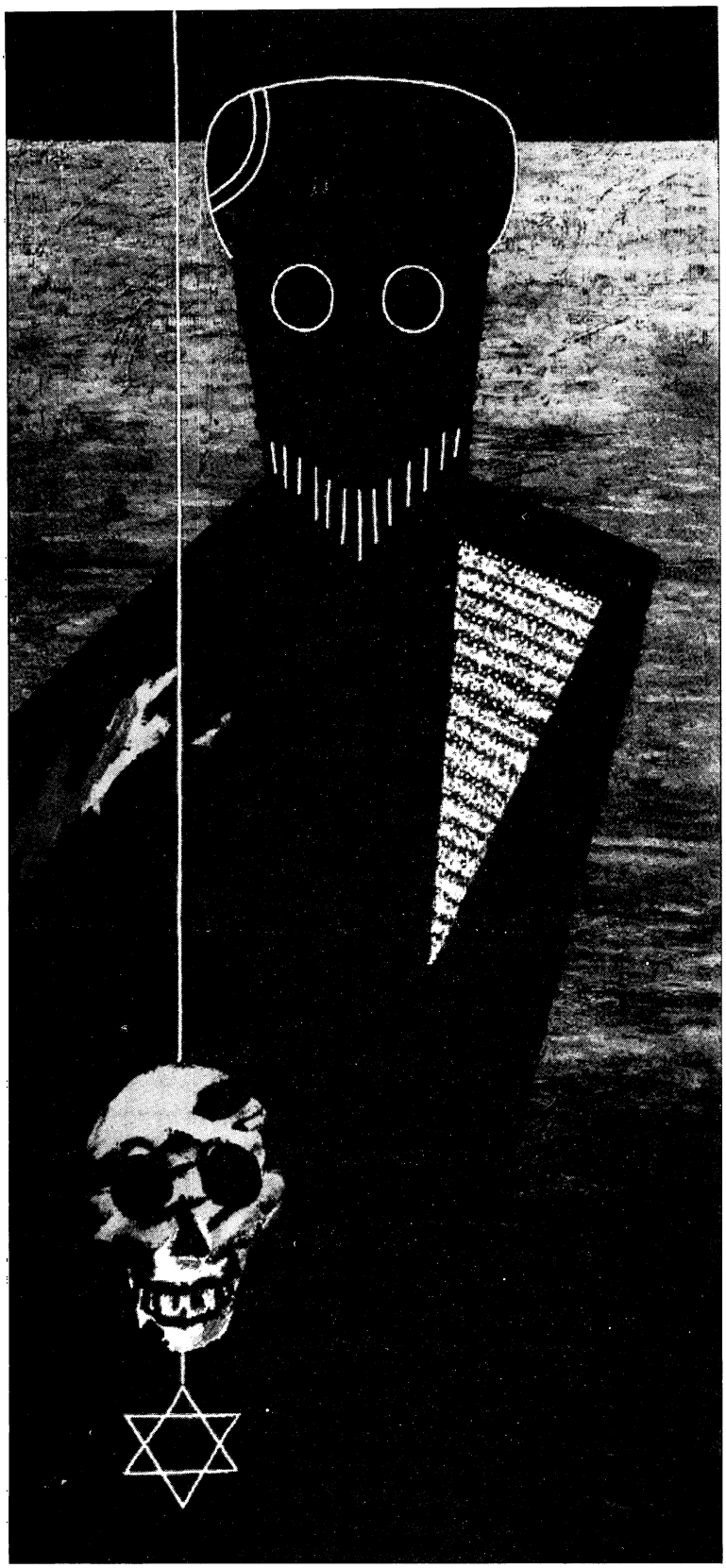

הרב הראשי עובדיה יוסף בעיני דן קידר, צייר ישראלי בכיר. הרב עובדיה הוא שטן בדמות אדם (או להפך, אדם בדמות שטן). הזקן הוא בעת ובעונה אחת מלתעות טורפות. גולגולת המוות נוסח ה-Totenkopf של האס. אס משתלשלת ממגן-דוד לציון זהותה של היהדות עם הנאציזם. התמונה, המפארת את תכניית התערוכה בהוצאת אגודת האמנים הארצית, הוצגה בבית האמנים ברח' אלחריזי, תל-אביב.

למנהגה עד כה (אנציקלופדיה יודאיקה, כרך 5, עמ' 545. כל ההצהרה מפורטת (שם, עמ' 549-550).

אפשר לתהות האם חוסר הגמישות וההתנגדות לשינוי בממסד הדתי הישראלי היא באמת סימן לחוסנה של הדת, כפי שחלק טוענים, או שאולי זה רק ביטוי של שיתוק ופחד מפני התמודדות עם זריחתו של עולם חדש על כל אתגריו ובעיותיו. עדיף לא לשפוט, אבל התחושה היא שהפעם צריך כנראה להוריד את הכובע בפני הקתולים על האומץ שלהם לשנות דברים. נותרה לנו רק הכמיהה אל הרוח הנבואית אשר תבתק את הקשר הגורדי של בעיית העגונות, של מעמדן הנחות של הנשים בנושא הגירושין, או כאשר שואפים לחזות שוויונית של חיילים עולים שאמהותיהם אינן יהודיות, או של נשותיהם שאינן יהודיות ואינן רוצות להיפרד מבעליהן, של אלפים הרוצים להתגייר בלי שיאלצו אותם לשקר לגבי העובדה שידבקו בכל עיקרי היהדות האורתודוקסית, ועוד מקרים רבים מאוד.

הפרדת הדת מן הפוליטיקה

פרופ' שמעון שטריט, הח"כ לשעבר, התלונן:

> כל אחד שאינו מסכים עם החרדים מוגדר על-ידיהם כעושה צרות, אנטי דתי ומכחיש תורה [...] הוויכוח אתם הוא על אי הסכמה פוליטית בענייני חלוקת הארץ, פטור ממסים, תקציבים לחינוך, חלוקת משאבים וכסף, הוצאת מפעל 'אינטל' מירושלים, הקצאת קרקעות ליישוב החרדי ועוד נושאים דומים. אף אחד מהנושאים שבוויכוח אינו קשור לדת (ידיעות אחרונות, 26 ביולי, 1998).

שומרי מצוות רבים חושבים שמצב זה אינו הוגן ואף מבזה את הדת. במקום להשתדל להרחיק את הדת מן הזירה של מה שמכונה 'לכלוך פוליטי', היא מוצגת בכוונה על-ידי אותם גורמים הטוענים שהם "יצבא האל" ומגני הדת הנלהבים. למעשה, זו חזרה על ההיסטוריה האירופאית טרם המהפכה הצרפתית, כאשר מוסד האפיפיורות הפך ל"כוח חילוני שמשתמש בכל נשק רוחני שהיה לו, אבל לגבי עניינים של מדיניות חילונית ולא דתית" (איסטון, עמ' 232).

במשך הזמן, הכוח הרוחני הגיע לעצמה שלא ניתן היה לדמותה קודם לכן בשלב הטהור, הצנוע, בעת היותו נשלט. כמובן שהכנסייה לא הודתה שהגיעה לעצמה כזו, שכן כל התקדמות, כיבוש ודרישה נועדו לתמוך ולשמור על רכישות מוקדמות שהפכו למסורתיות. התוצאות היו בלתי נמנעות. הכנסייה איבדה ממעמדה כארגון רוחני כאשר החלה להסתבך יותר מדי בעניינים חילוניים. רבים התרשמו ממעטה מלכודות הכוח שלה, אך לא עד כדי כך שהקליפה הנוצצת המרוקנת מתוכן של אמת ומשמעות תאריך ימים. הפיצוץ, אף כי היה צפוי, היכה בה בהפתעה מוחלטת.

כפי שהאלאס מנסח זאת, היסטוריון של הכנסייה צריך לחקור אם ההצלחה הפוליטית היתה באמת לטובת האינטרסים האמיתיים שלה. בשנות ה-50 וה-60 של המאה השמונה-עשרה, כאשר האפיפיור איבד את כוחו הדתי, הוא החל להשקיע בסמכותו הרוחנית באופן שלא היה ניכר אצל שום אפיפיור בשלוש המאות שקדמו.

למרות שאין שתי מדינות זהות, יהיה זה בלתי נבון אם הגורמים הדתיים בישראל יצפו לתוצאות שונות. מועצת גדולי תורה והרבנות הראשית אינן שזורות במרקם המדיני של ישראל שזירה חזקה יותר מן הכנסייה במהלך שמונה-מאות שנים. הכנסייה למדה בדרך הקשה שעליה להתרחק מן הפוליטיקה מרחק ניכר, ובהתאם למצב.

תהליך ההתרחקות מן הפוליטיקה יכול להתקיים באחד או יותר מארבעה ערוצים: 1) פירוק המפלגות הפוליטיות-הדתיות; 2) הפסקת הסחיטה הפוליטית בממשלה והחקיקה בתמורה לתמיכה דתית; 3) שינוי עמדות וציפיות; 4) הפרדת הדת והמדינה.

1. פירוק המפלגות הפוליטיות-הדתיות

במאה וחמישים השנים האחרונות שגשגו המפלגות הפוליטיות-הדתיות באירופה. הן קמו מתוך צורך ברור להגן על עמדת הכנסייה, הסטטוס קוו של אותה תקופה.

אחת ממעט המפלגות המובילות שנותרו נכשלה במאמציה לשמור על מעמדה הראשוני, בבחירות האחרונות שהתקיימו בבלגיה בחודש יוני, 1999, ונאלצה לעבור לאופוזיציה. PSC, מפלגת הציבור הנוצרי, היתה המפלגה החזקה ביותר בבלגיה למן מלחמת העולם השנייה ושמרה על מעמדה עד שנת 1958, אז החלה השפעתה לדעוך, למרות העובדה שבלגיה היא מדינה קתולית ביסודה. 65% מבתי הספר ו-75% מן התלמידים הם קתוליים ומפלגת הציבור הנוצרי היא התומכת העיקרית שלהם. חוגים מובילים במפלגה דנו בביטול הכינוי ה"נוצרי", אבל לא עשו זאת עד כה. בכל אופן, המפלגה חדלה להיות "נוצרית" מכל בחינה שהיא. היא ממוקמת עכשיו בזירה הפוליטית בין השמאל הסוציאליסטי לימין הליברלי, שומרת על הכינוי "נוצרי" מסיבות היסטוריות ולא בגלל ההשתייכות (מקור המידע, שגריר בלגיה בישראל, מר גאליין).

דוגמה מרשימה לעלייתה ונפילתה של מפלגה פוליטית דתית היתה MRP – Mouvement Republicain Populaire בצרפת, הידועה בכינויה: המפלגה הדמוקרטית הנוצרית. היא צמחה ממקורות לא ברורים בראשית המאה, בלי שעוררה רושם רב במדינה שהתנגדה כל-כך לממסד הכמורה. בבחירות הכלליות בשנת 1945, ה-MRP הפכה במפתיע למפלגה השנייה בגודלה בזירה הפוליטית, לאחר שהצליחה להשיג כחמישה מיליון קולות, 25% מציבור הבוחרים, שהעניקו לה 150 מושבים בבית הנבחרים. המפלגה היחידה שהעפילה עליה היתה המפלגה הקומוניסטית שהשיגה 26.5% ממניין הקולות ו-161 מושבים בבית הנבחרים.

בבחירות הארציות, ביוני 1946, הפכה MRP למפלגה החזקה ביותר בצרפת עם 28% מקולות הציבור ו-169 חברים בבית הנבחרים. היא סחפה את צרפת. אבל, הצלחת המפלגה היתה קצרה. לאחר שהגיעה לשיאה בשנת 1946, החלה המפלגה לשקוע בעקביות. בשנת 1962 היא השיגה רק 5% ממניין קולות הבוחרים, והחליטה להתמזג עם מפלגה אחרת. ניסיון אמיץ לשיקום המפלגה הדתית הגיע לסיומו.

הניסיון בגרמניה היה שונה. היתה שם מפלגה דתית, מפלגת המרכז, שייצגה את האינטרסים הקתוליים בתקופת

שלטון ביסמארק. עמדתו הקשוחה של ביסמארק כלפי הכנסייה הובילה לתוצאות מנוגדות מאלה שלהן קיווה: מפלגת המרכז הכפילה כמעט את כוחה בייצוגה ברייכשטאג בשנת 1873.

אחרי מלחמת העולם השנייה עלתה המפלגה הדמוקרטית הנוצרית (CDU) למעמד של המפלגה השנייה בגודלה בגרמניה, בהפרש קטן מאוד מן המפלגה הדמוקרטית חברתית (SPD). "בכל אופן, עד שנת 1980, חלו שינויים משמעותיים בתבנית מסורתית זו. שתי המפלגות הגדולות איבדו את תמיכתן [...] השפעת המעמד והזדת על ההצבעה הצטמצמה; נושאים של 'פוליטיקה חדשה', כמו, סביבה, פירוק נשק, וזכויות האזרח נעשו חשובים למספר גדל של בוחרים; ובשנת 1983, מפלגה חדשה, הירוקים, שברה את המונופול שנשמר עשרים שנה" (קונרדט, עמ' 6).

באחד הפרקים בספרו של קונרדט, "רוח שנייה או נשימה אחרונה" (שם, עמ' 131) מנתחים הכותבים את המפלה האחרונה של CDU ומביעים את חששם לגבי עתידה. מוצגת האפשרות ש-CDU תצליח לשרוד, אם תתאים עצמה לנושאים שמעסיקים את "הפוליטיקה החדשה".

יכול להיות שדיון בנסיגה של מפלגות דתיות מן הזירה הפוליטית בישראל אינו נראה מתאים, במיוחד בתקופה שבה המפלגה הדתית מאוד, ש"ס, זינקה מ-10 ל-17 מושבים בכנסת בבחירות הארציות שנערכו במאי, 1999, בהתחשב ברעבונו של האדם לכוח, תאוות הבצע שלו והאופורטוניזם שלו. אבל אם המטרה היא באמת שירות האל והאמונה היהודית, צעד כזה, דווקא בשעה שש"ס זכתה ביתרון אלקטורלי מדהים זה, יגרום לחילוניים רבים להצטרף אל דגל האל, יותר מכל הגדלה תקציבית שהשיגו המפלגות הדתיות כתוצאה מהלחצים המחושבים שהפעילו על הממשלה.

2. הפסקת הסחיטה

אם הציפייה לנסיגה מן הזירה הפוליטית היא בבחינת אוטופיה, קיימת האפשרות המשמעותית, ואולי הריאלית יותר, להפסקת הסחיטה בכנסת. מפלגות דתיות המנצלות את מצוקות הממשלה, ואין זה משנה איזו מפלגה נמצאת בשלטון, ובתמורה לתמיכתן סוחטות סכומי כסף רבים או הבטחות לתמיכה עבור מטרות אליהן מתנגד רוב הציבור, יוצרות מצב דוחה ומביש.

ציטוטים בעניין זה אינם נדירים:

> בנימין נתניהו יכול היה לנשום לרווחה. לאחר חודש וחצי של איומים מתמשכים אשר הובילו למשבר קואליציוני, הוא הצליח לרכוש בממון רב כמה שבועות של שקט מארבעת חברי הכנסת של "אגודת ישראל" ו"דגל התורה" [...] מועצת גדולי התורה של אגודת ישראל, שהיתה אמורה להתכנס ביום ראשון שעבר כדי להורות לנציגיה לפרוש מן הקואליציה, לא נפגשה, וגדולי התורה מיהרו לנסוע אל אתרי הנופש אליהם הם נוהגים לנסוע בשוויץ (ידיעות אחרונות, מוסף שבת, 7 ביולי, 1998, עמ' 14).

והתיאור המפורט נמשך:

> נתניהו התחייב הפעם להגדיל את היקף משמרות הדרוזים המפקחות על שמירת השבת, ולהגדיל באופן משמעותי את הקנסות המוטלים על בתי עסק המפרים את חוקי שמירת השבת. כמו כן, הוסכם על הקמת מועצה ארכיאולוגית חדשה שתהיה 'רגישה יותר' לצורכי החרדים [...] 170 מיליון שקלים יוקצו בשני שלבים לדיור בשכר דירה לחרדים [...] והקצאת התקציב ל'כוללים' ולישיבות החשובות תגדל בעוד 40 מיליון שקלים (שם, עמ' 15).

בשבוע האחרון של חודש יולי, 1999, החלה הכנסת לדון בבקשת הממשלה להגדיל את היקף משרות השרים מ-18 ל-24. ש"ס תמכה בהרחבת הממשלה בתנאי שתקבל מינוי של שר אחד נוסף או שני מינויים של סגני שר (ידיעות אחרונות, 1 באוגוסט, 1999).

במדינה שבה קורים כל־כך הרבה דברים, יכול להיות שהציבור ישכח את פרטי המקרים שנראו כסחיטה, אבל לא לפני שיסמן מינוס נוסף לממסד הדתי ולצביעות של הדת.

דוגמה טובה לדרך שבה מפלגה דתית יכולה לפעול בלי להרחיק את הציבור הוצעה על־ידי המפלגה הדתית בפרלמנט הגרמני. "וינדטורסט, מנהיג מפלגת המרכז, השאיר תמיד דלת פתוחה למשא ומתן עם ביסמארק על־ידי כך שתמך בקביעות בתקציב שהציגה ממשלתו" (האלאס). הוא עשה זאת גם כאשר ביסמארק הוקיע אותו כ"אויב המדינה", מפגין שליטה עצמית ותבונה ראויות לציון. האפיפיור ליאו ה-13 רצה פעם שווינדטורסט יצביע נגד תקציב הצבא, אבל וינדטורסט עמד על כך שהמפלגה צריכה להיות משוחררת מייעוץ דתי בנושאים פוליטיים, והמשיך להצביע בעד תקציב הממשלה (שם).

נוהג הצבעה כזה לא יוביל, כמובן, ליתרון חומרי גדול כל־כך עבור המפלגות הדתיות, אבל, על בסיס הניסיון במדינות אחרות, סביר להניח שהן יפוצו בשפע בכך שיצברו שיפור במעמד הדת.

3. שינוי עמדות וציפיות

כעת צריך לפעול למען דיפוזיה של העימות, שינוי עמדות הדתיים והחילוניים אחד כלפי השני.

העימות בין הכנסייה למדינה בעידן הלאומנות מוכיח שהצד ששמר על עמדה תוקפנית יותר, הפסיד בסופו של דבר. כאשר ביסמארק תקף את הכנסייה, זו או מפלגת המרכז הדתית הרוויחה מבחינת הפופולריות ומבחינת הבוחרים.

כאשר הוותיקן תקף בחריפות את ממלכת איטליה, ואפילו סירב להכיר בקיומה, המדינה הצליחה להשיג פופולריות רבה מן הכנסייה. חלפו שנים רבות בטרם צמצם הוותיקן את תוקפנותו. לאחר שזה נעשה, נפתחו תחומים רבים מחיי הציבור להשפעה הקתולית. זה לא קרה בהכרח בדרך ממוסדת. כאשר הקתולים האיטלקים יצאו מ"גטו מוסדות הדת שלהם", הם הביעו את ערכי הנצרות שלהם בנושאים ציבוריים באופן עצמאי (בקפורד, עמ' 24-48).

בצרפת, המעוז החזק של מתנגדי שלטון הכנסייה, שהמפלגה היחידה הדתית שלה, ה-MRP, הוצאה מן הזירה בשנת 1962 ונפרדה בצער מן החיים הפוליטיים,

פורסם בשנת 1997 רב המכר: שני הכרכים של האנציקלופדיה של דתות העולם (מגזין ניוזוויק, 12 ביולי, 1999, "האם אלוהים מת", עמ' 51). הכמרים הצרפתיים אכן מבכים את הנוכחות הדלה בכנסייה, ירידה של 3-4 אחוזים בנוכחות בכנסיות בפריס בשנת 1998, אך הצרפתים מתעניינים יותר בדת. הצורך הבסיסי של האדם לחפש משמעות מתעורר כאשר נרגעת המולת הוויכוח. אפילו צאצאים גאים של המהפכה הצרפתית יכולים להשתנות כשניתנת להם ההזדמנות.

מן האמור לעיל ניתן להסיק, שאזרחי ישראלי הנבונים זקוקים לדיפוזיה של העימות הדתי־חילוני. כמה דוגמאות אקראיות מן המתרחש כעת בזירה הישראלית יספיקו.

מנהיג ש"ס, הרב עובדיה יוסף, תקף בחריפות את התנועה הרפורמית באחד משידוריו השבועיים בלוויין וטען, שאסור לתת לה אחיזה בישראל. הוא האשים את הרפורמים ש"יש להם קש בראש" ו"הרפורמים לא יזכו לתחיית המתים כמו שאר בני עמנו" (ידיעות אחרונות, 16 בנובמבר, 1997).

מנהיג התנועה הרפורמית, הרב אריק יפה, אינו מפגין דעות נעימות יותר על החרדים. הוא טוען ש"אין להם שום קשר למציאות היהודית כאן ובישראל" (ג'רוזלם פוסט, 25 בספטמבר, 1997). יפה אומר שהחרדים "אינם מנסים לשמור על האחדות היהודית. הם מעוניינים לשמר את השליטה של מונופול הכפייה הדתית בחיי הדת בישראל" (שם).

דובר של החרדים הסביר:

> לאחר מעשיהם האחרונים של חרדים, כגון, סקילת שוטר באבנים בעת שעמד בצפירה של יום הזיכרון, שרפת דגל המדינה בל"ג בעומר וסקילת אישה לא דתית שהתפללה בכותל המערבי באבנים בחג השבועות, התעוררו צער וחרטה רבים בקרב הקהילה החרדית. זה פורסם בכל העיתונים שלנו. אנשים אמרו שהגזמנו (ג'רוזלם פוסט, 4 ביולי, 1997).

החילונים ארגנו הפגנה ראשונה מסוגה, בסיסמה "לעצור את החרדים". רבים טענו שזו סיסמה גזענית, ובהם ח"כ לשעבר דדי צוקר, שציין: הקריאה "לעצור את החרדים" ואת כלל אוכלוסיית החרדים, ולא את מעשיהם והמדיניות שלהם, מבטאת שנאה רבה מדי. "המודיע", עיתונה של אגודת ישראל, כתב: "הקריאה היהודית הנאצית 'לעצור את החרדים' היא גרסה ניאו־נאצית של מיין קאמפף ושל חוקי נירנברג" (שם).

הלקח שיש ללמוד מאירועים שנלמדו במדינות אחרות הוא, כי הצד שיתבצר בעמדתו התוקפנית יפסיד ואף ימנע את גיבוש החברה הישראלית בתקופה שעליה להתמודד עדיין עם הקרב המכריע לשלום ולהישרדות.

4. כן או לא להפרדה?

אורח מן החלל החיצון יתרשם מאוד מן הנוכחות הנאה בכנסיות בארה"ב ומהעדר הנוכחות באירופה. לאחר שיכיר את המערכות והמוסדות של האדם יבין, כי בארה"ב יש הפרדה מלאה בין דת למדינה, בעוד שבחלק ממדינות אירופה אין הפרדה כלל או שההפרדה מוגבלת. מוחו ההגיוני יגיע למסקנה, שההפרדה מקדמת ואי ההפרדה פוגעת בנוכחות, בהשתתפות ובפיתוח של הכנסיות. אבחנתו של המבקר המבורך נכונה, כמובן, למרות שמסקנותיו שגויות.

דיווח שפורסם לאחרונה מציין ש"בעוד שהכנסיות בארה"ב מלאות במאמינים, הכנסיות באירופה, מאתרי התפילה הכפריים ועד לפאר היצירה הארכיטקטונית, מצליחות בקושי למשוך אליהן תיירים. 89% מן הבריטים אינם טורחים ללכת לכנסייה באופן קבוע, ובאנגליה אין הפרדה בין דת ומדינה". הארכיבישוף מקנטרברי, ג'ורג' קארי, הזהיר את עמיתיו האנגליקנים באביב שעבר כי הכנסייה של אנגליה נמצאת "במרחק של דור אחד לפני הכחדתה" (ניוזוויק, 12 ביולי, 1999, עמ' 50).

הפרדת הדת מהמדינה אינה משפיעה כל־כך על רוח הדת ומנהגי הדת של המדינה, או על קידום הדת. בארה"ב, הדוגמה הקלאסית להפרדה של דת ומדינה, "בשלהי שנות ה-60 וה-70, היה מגוון גדול של ביטוי דתי, יותר מאשר בכל תרבות עכשווית אחרת" (מקנמרה, עמ' 12; בקפורד, עמ' 130).

ראוי להדגיש, כי נשיאי ארה"ב מתייחסים בנאומם הראשון לאומה באופן ישיר או עקיף לאל. בלה שואל:

> מה מצדיק בכלל את אזכור האל על־ידי הנשיא, כאשר הכנסייה מופרדת מן המדינה? התשובה היא שהפרדת הכנסייה והמדינה אינה שוללת את הממד הדתי של התחום הפוליטי. למרות שנושאי האמונה הדתית האישית, עבודת האל וההשתייכות נחשבים עניינים פרטיים, קיימים במקביל כמה מרכיבים משותפים של מגמה דתית אותם חולק הרוב הגדול של האמריקנים. הממד הדתי הציבורי מתבטא במערכת של אמונות, סמלים וטקסים, שאני מכנה אותה הדת האמריקנית האזרחית. כניסתו הרשמית לתפקיד של נשיא היא אירוע רשמי חשוב בדת זו. היא מאשרת מחדש את ההכשר החוקי שמעניקה, בין היתר, הסמכות הפוליטית הגבוהה ביותר לדת (בלה, עמ' 171).

מנהיגים פוליטיים לא היססו להציג עמדה חד־משמעית המצדדת באל, תחת הכותרת של הפרדת הדת והמדינה. נאום ההשבעה של ג'והן פ. קנדי ב-20 בינואר, 1961, כלל שלושה אזכורים של האל: "הושבעתי בפניכם ובפני האל", המתחייב כלפי האל לאותה הנאמנות שהוא חייב לציבור בוחריו. אחר כך: "זכויות האדם אינן נובעות מנדיבות לִבה של המדינה אלא מידי האל". אין ספק שהוא מציב את האל מעל המדינה ובני האדם. ולסיום: "אנו נתקדם בהנהגת הארץ שאנו אוהבים בברכתו ובסיועו, אך מתוך ידיעה שכאן על פני האדמה אנו אלה שצריכים לעבוד את האל" (שם, עמ' 169). הוא אינו חושש לבטא בגלוי את דעתו שהמטרה צריכה להיות עבודת האל.

תחת אותה כותרת של הפרדה בין דת ומדינה, אומר דווייט ד. אייזנהאואר: "לממשלתנו אין שום ערך אם היא אינה מבוססת על אמונה דתית עמוקה ולא משנה איזו אמונה" (הרברג, עמ' 97).

כאן אנו מבחינים, בכל אופן, בשינוי קל: אייזנהאואר אינו מדגיש רק את ערכה של "אמונה דתית עמוקה", אלא

גם את זכותו של כל אחד לבטאה על־פי דרכו. זה עיקרון בסיסי בהפרדה.

הקרדינל ג'ואכים מייזנר, הארכיבישוף של קלן, מחוז הבישוף העשיר ביותר בעולם הנוצרי, אומר: "החברה שלנו כבר אינה מתעניינת באל" (ניוזוויק). דבריו נאמרים בגרמניה שבה נוצרים משלמים מס חובה לכנסייה בשיעור 9%, הדת היא נושא לימוד במערכת החינוך הציבורית, הכנסיות הקתולית והאוונגליסטית נחשבות כנסיות של המדינה, "אנשי כמורה חברים במועצות המאשרות את שידורי הרדיו והטלוויזיה, והכנסיות זכאיות לפרסום חינם בטלוויזיה". בארה"ב, שאינה מציעה ולו הטבה אחת לכנסייה כלשהי, משגשגות כמה כתות פרוטסטנטיות והאל ממשיך להיות נושא עיקרי.

אין זה הזמן והמקום לבחון מדוע גופים דתיים כגון, המסדר הבפטיסטי הדרומי, קהילות האל, האוונגליסטים, המורמונים, עדי יהוה, המוסלמים השחורים ואחרים משגשגים (מקנמרה, עמ' 121).

אנו מתעניינים בעובדה שהם מצליחים להתפתח בצעדי ענק במדינה אשר קבעה על דגלה 'אני מאמין' של הפרדה בין דת ומדינה.

לעומת זאת באנגליה, נורבגיה ואירלנד, שם קודשה הדת בקורבנות רבים, מגיעה הנוכחות בכנסיות רק ל־63.2%, ובמדינות אחרות שבהן אין הפרדה, הדת רדומה כמעט לחלוטין. בגיליון של עיתון ניוזוויק מן ה־12 ביולי, 1999 נכתב: "קצב שקיעת הארגון הדתי באירופה מתגבר כבר מראשית המאה", וזאת למרות השילוב המסורתי בין דת ומדינה.

מעמדה של הדת והכבוד הניתן לה אינם קשורים לעניין ההפרדה או אי ההפרדה, כמובן. ישעיהו לייבוביץ' דן בעניין מנקודת המבט של המרכיב הדתי, שלטענתו, אמור לחוש מושפל מן העובדה שהדת משרתת את החילוניות אשר מנצלת אותה לצרכיה. לדעתו, העובדה שקיים משרד ממשלתי לענייני דתות היא בבחינת נאצה כי היא יוצרת מצב שבו דתות אחרות, שחלקן קרובות לעיסוק בעבודת אלילים, נתמכות על־ידי משלם המסים היהודי. פעילותו של משרד כזה היא כורח המציאות כאשר הדת אינה מופרדת מן המדינה. הוא פורש מערך שלם של טיעונים בניסיונו לשכנע את הקורא, שמבחינתו של התושב היהודי הדתי היה עדיף לבחור בהפרדה בין דת ומדינה (יהדות, עם ישראל וארץ־ישראל, שוקן, עמ' 155־163).

דיונים מעמיקים רבים בנושא זה התנהלו בחוגים החברתיים ובחוגי מרצ, מנקודת מבט אחרת, כמובן. פרוטוקולים מדיונים של מנהיגי מפלגת העבודה בבית ברל (מכון משה שרת), מגלים שנקודת המוצא שלהם היתה, שחרור הרוב החילוני מן הרודנות של המיעוט הדתי. מיעוט שרוצה לכפות על הרוב החילוני הגדול את ההקפדה על הכשרות ואת שמירת השבת שלו, את תהליך הגיור וסדרי הקבורה שלו, את פרשנותו להלכות נישואין וגירושין, את ההגדרה שלו לגבי מי הוא יהודי, ועוד. לייבוביץ' דורש את השינוי כדי להגן (כביכול) על הדת מפני הסגת הגבול של החילונים. החילונים דורשים את השינוי כדי להגן על חירויות היסוד מפני הסגת הגבול של הדת.

ישראל אינה צריכה עדיין לשקול את ההפרדה בין דת למדינה, למרות שישנן דוגמאות רבות מאירופה ומן העולם אשר תומכות בכך, בוודאי שלא בשלב זה. קיימות לפחות שתי סיבות ראויות לציון:

ברור לנו שגורלה של מדינת ישראל הושפע מן התורה ומן ההלכה, בניגוד לטענתו של לייבוביץ', ש"מדינת ישראל הוקמה בשנת 1948 [...] כמדינה חילונית במהותה [...] נשארה חילונית ותישאר חילונית בהכרח [...] לא הוקמה על־פי סמכויות התורה".

רגע הלידה הוא מועד חשוב מאוד, אולם אין אנו דנים כאן בלידת בתולים. משהו קרה תשעה חודשים קודם לכן, ומרגע ההתעברות ועד הלידה. המסורת היהודית הוכנסה למשחק בכל כובד משקלה מאז תקופת החורבן לפני אלפיים שנה, והפגינה את יעילותה המדהימה במשך 1,900 שנים. הלאומנות לא עזרה לנו לשרוד את הגלות הארוכה, והנאמנות למולדת לא עזרה לנו לטפח את חלום השיבה לארץ, או את חזון תחיית המתים. הכחשת נוכחות המסורת התורנית וההלכתית ברגע הגדול, בחודש מאי בשנת 1948, היא הכחשה של זכות ההורים להיות נוכחים ברגע הלידה. דברים אלה נכתבים בהכרה מלאה בעובדה, שחלוצים רבים בשנים בין 1882 ו־1948 היו אתאיסטים מוצהרים. בכל אופן, למרות העובדה שהם היו אתאיסטים, הם לא היו מגיעים לשלב כזה של התפתחות של העם היהודי ללא ההשפעה העצומה של המסורת.

הסיבה השנייה שלא להזדרז להנהיג הפרדה דומה מאוד לראשונה, אך חורגת מתחום ההיסטוריה התרבותית אל הזירה הפוליטית. עתידה הנוכחי של מדינת ישראל עדיין מאוים, כנראה, על־ידי חלק משכניה. הצהרות כוזבות אקראיות של הבעת רצון טוב אינן מוכיחות את עצמן. זכות הקיום החוקית של מדינת ישראל מבוססת על המסורת שלה, באמצעות שמירת הקשר עם ארץ־ישראל באופן גלוי לעין, במשך כל שנות הגלות. ההצהרה הנאמרת פעמיים בשנה, "לשנה הבאה בירושלים", מוכרת לידידינו ולאויבינו. התפילה היומית על השיבה לירושלים לא נשמרה כסוד. שבירת הכוס בחתונה יהודית "לזכר החורבן" עוררה תמיד את הכמיהה המוחלטת לשיבה לארץ־ישראל ולבנייתה מחדש. היצמדות למסורת שלנו, במקום התרחקות ממנה, מרעננת את זכר הקשר הממושך של העם היהודי עם ארצו במשך מאות שנים. היא שוללת מיריבינו את הזכות לטעון שהם יכולים להיות בעליה החוקיים של ארץ־ישראל, בגלל שבשלב מסוים ויתרנו עליה.

הפרדת הדת והמדינה אינה מבטיחה לפרט חופש רב יותר במימוש השאיפות הדתיות שלו ומהסגת גבול. במדינה דמוקרטית, מעמדה הטוב של הדת אינו תלוי בהצהרות רשמיות, אלא ברצונו הטוב של ציבור האזרחים משני הקצוות של קשת הדעות.

הוויכוח ה'דתי־'חילוני': נקודת מבט

היה קשה להשיג קונסנזוס בין חילוניים ודתיים במדינת ישראל. שני הצדדים בטוחים בצדקת דרכם. הדתיים מניפים את אלותיהם בשם האל. האם יכולה להיות דרך צודקת ומקרבת גאולה יותר מזו? החילוניים עולים על בריקדות למען החופש. האם יכולה להיות דרך נאצלת יותר מזו?

הבעיה חמורה. כל צד נחשף רק למידע שמתאים למערכת ההקשרים שלו. כל צד פועל בהיגיון בתחומי מערכת המושגים שלו ומסתכל על האחר כמו חירש המביט על הרוקדים, ומכיוון שאינו שומע את המוזיקה חושב שהם משוגעים.

ניתן לפתח רעיונות מסוימים לכדי הנחות יסוד, על סמך המחקר שעשינו במדינות שונות:

1) הדת קיימת והיא גם תישאר.
2) אם הדת הקונבנציונלית (דת האבות) לא תזכה להישאר, סוגי דת אחרים יירשו את מקומה.
3) הדת אינה יכולה להמשיך להתנגד לשינוי, מאחר שהעולם סביבנו משתנה. הדת תשתנה, אף אם השינוי יתרחש לאט.
4) אם המנהיגים הדתיים לא יסכימו לנהל את תהליך השינוי בהתאם לדרישות החברה המודרנית, השינוי יתרחש בלעדיהם, תרתי משמע.
5) ללא קשר לכוח ולמסירות שיפגין כל אחד מן הצדדים, בסופו של דבר, כוחות היסטוריים וחברתיים יפרצו את דרכם ויובילו לחברה בעלת דת המותאמת למאה ה-21.
6) אפשר להיאבק בתהליך, להתנגד לו וליצור מצב של מתח, חרדה ואפילו עוינות במדינה. אפשר גם לקבל את התהליך בברכה ובהבנה, ואפילו לקדם אותו. אפשר לקיים ויכוחים, דיונים וחילופי דעות במישור מועיל יותר. אפשר לגרום לציבור לחוש שהדת היא אכן כפי דרישתו של דורקהיים — כוח שהפסיק לעורר מחלוקת ומוביל לאחדות, שיתוף פעולה, מיזוג והחדרה של רצון טוב בכל.

הנחות היסוד הללו מבוססות על חקר התפתחות הדת במדינות שונות ב-150 השנים החולפות. למרות הסיכון שבהכללה, ניתן לטעון שאפילו שבראשית תקופה זו חלה התרחקות מן הדת ומשכילים רבים חזו את אחריתה, במחצית המאה שחלפה חל שינוי שקט אך מהפכני בתחום הדת.

בראשית תקופה זו היה עדיין מקובל לחשוב שאין צורך באל. בכל אופן, במהלך עשרות השנים האחרונות, האל חדר בלי שנשים לב אל מודעות הציבור, ומושג האל נעשה מקובל יותר בהדרגה. "על־פי המרכז התורני ללימוד דתות חדשות, 90% מתושבי אירופה מאמינים בקיום האל. מדובר בגידול של 20% בעשור האחרון" (ניוזוויק, שם).

לדתיים קשה לקבל את העובדה שקיים עולם נרחב של טוב ואלוהות מחוץ לתחומם בדיוק כמו שלחילוניים קשה כל־כך לקבל את העובדה שאלוהים והדת יהיו כאן תמיד, ושבמקום להילחם בהם צריך לנסות להתאים אותם למערכת המושגים שלהם.

היום קשה יותר להיות אתאיסט מאשר בתקופה שבה תיאוריית האבולוציה החליפה את האל, כאשר המצאות האדם חשפו עולמות חדשים בחלל אינסופי. הבטחות חדשות וסכנות חדשות לא פחות בהיקף מדהים. רק חילוני שאינו מעודכן ימשיך להשלות את עצמו שגישה המתנגדת לאל ולדת היא הגישה המתאימה לתקופה זו. האדם המודרני אשר בוחן את כל חלקי המידע שמכיל שבב מיקרוסקופי, או את האנרגיה העצומה המרוכזת באטום בלתי נראה, מוכרח בסופו של דבר לתאר לעצמו נוכחות של כוח אלוהי: "חוסר האמונה וכל הדיון שנוצר סביבו כבר אינו מתאים לתקופה זו" (קפורלה, עמ' 13).

בכל אופן, אסור שזה יגרום לזחיחות דעת של הדת. כי הסיפור שמתגלה בקנה מידה עולמי הוא שכאשר הדת הקונבנציונאלית אינה מציעה תשובה במונחים של המאה ה-20 לאנשי המאה ה-20, יימצאו סוגים אחרים של דת אשר יחליפו אותה.

שימו לב להתפרצות הדתית הגדולה בארה"ב בשנות ה-60. גם עובר אורח פשוט יכול להבחין בפרץ הדתי שממשיך להתרחש בערוצים חדשים. הכנסיות הקונבנציונליות העיקריות: המתודיסטית, הלותרנית והקתולית לא ענו על צרכי הזמן. אי לכך הגיעו עדי יהווה, מסדר היום השביעי ואחרים, אשר התקבלו במשיכת כתפיים מזלזלת בהתחלה וכעת מתחילים לתפוס מקום של כבוד בנוף האמריקני (מקנמרה, עמ' 121).

צריך להוסיף כאן דגש משמעותי. השינוי שאליו התייחסנו נעשה בשני שלבים: את השלב הראשון נגדיר כחיפוש אחר התאמה; את השלב השני נגדיר כחיפוש אחר משמעות.

כאשר הדת רצתה להתאים עצמה למאה ה-20, היא ניסתה להיענות לצורכי ההמון ולמעמד הפועלים יותר מאשר לצורכי השליטים והנסיכים, או לצורכי קבוצות עדתיות מגוונות יותר מאשר לצרכיה של קבוצת העלית השליטה. היא התבטאה במונחים של רווחה, דאגה לזכויות האדם, שוויון ואמונה בשוויון הזכויות. כבר בראשית המאה, האפיפיור ליאו ה-13 פרסם את הקול הקורא, רארום נוברום, הקורא לחסידיו לפעול לטובת בני כל המעמדות. בתגובה לכך, אפילו במקסיקו הרחוקה נוסד ה-Catholic Accion Nacional בשנת 1939, שמטרותיו העיקריות היו "שיפור תנאי המחיה של מעמד הפועלים, הקמת בנקים ואיגודים מקצועיים [...] חלוקה מחדש של שטחי האדמה לחוות משפחתיות, הגדרת תעריף של שכר מינימום, פיקוח על תנאי ההעסקה של נשים וילדים" ושינויים אחרים לקידום השינוי החברתי (מרבי, עמ' 17).

באופן דומה, בראשית שנות ה-50 בארה"ב, החלו קבוצות דתיות דומיננטיות לפעול במסגרת המאבק למען זכויות האזרח. תנועות יהודיות אלטרנטיביות השתתפו במאבק למען שוויון ולמען זכויות האזרחים האפרו־אמריקנים.

השלב השני החל בשלהי שנות ה-60. למרות שההתאמה עדיין היתה חשובה, היא נדחקה הצִדה על־ידי השאיפה למצוא חיים בעלי משמעות, ערך ומטרה. התרומה המיוחדת של הדת היא המשמעות שהיא מעניקה לכל מצב: מטרה, הבטחה ואפשרות (מקנמרה, עמ' 125). השירות העיקרי, המיוחד וחסר התחליף שהדת החלה לספק היה: "מציאת ההיגיון שבחיי האדם" (שם).

כל אדם פיקח יכול להבין שאנשים, כולל הדור הצעיר, פונים אל הכנסיות החדשות בגלל חיפוש אחר משמעות. אין ספק שהכנסיות החדשות מציעות, כל אחת על־פי דרכה, משמעות, ישועה, והיגיון לחיים. זה סוג הדת שאנשים מחפשים היום: דת שתענה לצרכים שלהם. אי לכך, תנועות וכתות בעולם החופשי מנסות להתמודד עם תגובות חדשות כדי להיענות לצורכי האדם בעידן הטכנולוגי.

אם האדם מחפש היום התאמה של הדת, היא אמורה להיות במובן של תפישת האל, יחסים בין בני אדם, התמודדות עם אסון, חיים לאחר המוות ודומיהם, התאמה של הדת במונחים ברורים המקובלים על המחשבה המודרנית, ולא רק דרך מלחמה בעוני או שימור כדור הארץ, פעולות שגם ארגונים אחרים יכולים לבצע. אין זה מרמז על־כך שהפעולה החברתית אינה חשובה, היא חשובה מאוד, אבל הדת צריכה להקדיש את עצמה, קודם כל, לנושאים הייחודיים לה, ולהציע לאדם החי בעידן זה, הרווי סכנות מידיות ואיומים, **פילוסופיה של תקווה שתבוטא במונחים שמובנים, מוערכים ומקובלים על־ידי מחשבה המחשיבה את המחשב, טיסות החלל והשבבים האלקטרוניים המכילים מאגרי מידע.**

החילוני צריך להבין שהדת תישאר, ואם הוא לא יתמוך בדת של אבותיו הוא פשוט יחליף אותה בדת אחרת ללא קשר לערכה. באופן דומה, הדתי צריך להבין שאי אפשר להיצמד לדעות הסותרות את יכולות התפיסה של האדם המודרני, רק בגלל שהן יהיו מתאימות שוב כאשר המשיח יגיע, ועוד יותר מזה בגלל שהן חלק מכתב קודש שנכתב לפני אלפי שנים.

אסור לדת, והיא גם אינה יכולה, להתנגד לשינוי. כדאי אולי שמנהיגיה יבחנו באופן מעשי את הכוחות ההיסטוריים והתהליכים החברתיים.

בשנות ה־60, הוותיקן הקים מחלקה מיוחדת שנקראה מזכירות ה'לא מאמינים'. בסוף העשור הוא ערך כנס ראשון לאנשי כנסייה ומשכילים חילוניים, שרובם היו סוציולוגים. פרופ. ברגר מאוניברסיטת רוטגרס דיווח: "יכולנו לדבר על כל נושא, כל דבר התקבל בכבוד ובעניין". והוא מוסיף: היתה תחושה ש"זאת עתידה להיות המשמעות של רומא באחד הימים — מקום שהוא אמנם קתולי, אבל מפגין פתיחות. מקום שבו כל הנוצרים וכל בני האדם בעלי הרצון הטוב יוכלו להרגיש ממש כמו בבית".

החילונים הישראלים צריכים להבין ש"חוסר אמונה [...] נעשה היום יותר ויותר בלתי הולם" (קפורלה, עמ' 13). אם מדינת ישראל והעם היהודי אינם רוצים להפסיד את הדור הצעיר שלהם לזן, ליהודים למען ישו, או לתרבות הסמים, עליהם להצטרף למגמה העולמית ולחיפוש האוניברסלי אחר משמעות, מטרה, שייכות, ואיזשהו היגיון בעניין המטורף הזה המכונה חיים. עליהם לגלות גישה אוהדת שתאפשר פרשנות חדשה וקבלה מתוך הערכה של נושאים, כמו כשרות, שבת, אלוהים, צדיק ורע לו, ועוד, במקום להציג עמדה המתנגדת למסורת העתיקה העמוסה בערכים יקרי ערך.

במקביל, הדתיים בישראל צריכים להבין גם הם שהאמונה הדתית היהודית, כפי שהיא מתבצעת בפועל, הופכת היום ליותר ויותר בלתי מתאימה בעיני הציבור הישראלי. עליהם לגלות כבוד והערכה לטכנולוגיה המרשימה אשר שיפרה את רמת החיים, או לפחות האריכה אותם ב־45־68 שנים במהלך פחות ממאה שנה, בתהליך שהתבצע מחוץ להקשר הדתי, במקום להפגין עמדה של התנגדות למחשבה, לתפיסה ולהיגיון המודרניים.

יכול להיות שדתיים ישראלים ירצו להאזין לדבריו החכמים של הרב אברהם יצחק קוק, שאמר: "כל דור צריך למצוא את הכלים ללימוד היהדות באופן שיתאים לתקופתו", אמר זבולון אורלב, יו"ר ועדת החינוך בכנסת, שציטט את הרב קוק בג'רוזלם פוסט, ב־30 ביולי, 1999:

> בעבר, לא היתה לנוער גישה לכל־כך הרבה דברים מושכים בלחיצת כפתור, כפי שיש להם היום לאחר מהפכת התקשורת. אם בתי הספר ימשיכו ללמד כאילו העולם עצר מלכת למשך 10־20 שנים, ייווצר משבר. קיים פער בין מה שנלמד בבתי הספר לבין מה שקורה במציאות.

יש צורך דחוף במדיניות של פתיחות מצד הקבוצות הדתיות, למרות שקיים הסיכון שעלולים להפסיד קצת לחילוניים. בכל אופן, חילוניים רבים עשויים להיפתח במסגרת התהליך לדת פתוחה ומובנת ולהפוך לתומכים נלהבים שלה. הברירה האחרת של היצמדות כפייתית קשוחה לדת מצומצמת אינה מבשרת טובות, וטמונה בה סכנה דומה לסכנה שבהחלטיות המחשבה החד־צדדית של החילונים.

ג'ונתן סאקס, הרב הראשי של אנגליה, בחן לאחרונה את האפשרות: "השפעה או כוח?" (ג'רוזלם פוסט, 2 ביולי, 1999). הדתיים יצטרכו להגיע להחלטה מכריעה: האם הם רוצים להיאחז במושבים רבים יותר בכנסת, לסחוט עוד קצת מן התקציב של מדינת ישראל, להשיג עוד משרת שר, להחזיק במונופול על האמת, להיאבק על הסטטוס קוו — או שהם מוכנים להתחיל להתנגד לכוח המפתה לטובת קידום השפעת המסורת הדתית שבה הם תומכים, כפי שנעשה ברחבי העולם הדמוקרטי.

תרופת פלא טכנית לא תעזור. הפרדת הדת והמדינה או אי הפרדתם אינן העניין המרכזי פה. העלאת מספר הדרוזים המפקחים על השבת אינה נושא הדיון. האם רבנים מסורתיים ורפורמיים יוכלו לפעול זה לצד זה בענייני נישואין וגיור זה עניין פוליטי ולא עניין של הדת. הדבר היחיד שיעזור הוא שינוי העמדות והציפיות. הכנסייה הקתולית כבר עברה שינויים ראויים לציון. הכנסיות הפרוטסטנטיות נמצאות עכשיו בתהליך כדי לא לאבד את מאמיניהן לכתות חדשות.

מדינת ישראל זקוקה לדיאלוג מועיל, רווי ברצון טוב ובכבוד הדדי רב יותר. עליה להבין שבימינו יש יותר מדרך אחת להגיע לירושלים. היא צריכה לקבל את העובדה שלאף אחד אין מונופול על האמת. היא צריכה להיות מודעת לעובדה שהעולם יכול להיות מקום מסוכן מאוד ושצריך להיאחז חזק כדי להתגבר על הסערה. דברים אלה ודומיהם הם המרכיבים שיכולים להבטיח לנו עתיד סביר והישרדות ■